

ԳԻՒԱՆ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

Զ. ԱԼԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՈՒՂՂՈՒՍԾ

Զ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ

ՆԵՐՍԷՍԱԿԱՆ

72

Հ. Ալիշանի ծննդեան 150ամեակին առիթով՝ «Բաղմալէպ»-ի այս ու յաջորդ թիւերուն մէջ պիտի հրատարակուին այն նամակները, որ փոխանակուած են Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի ու Հ. Ներսէս Սարգիսեանի միջեւ, երբ Սարգիսեան զիտական ուղևորութիւն մը կը կատարէր Փոքր Ասիոյ եւ Փոքր ու Մեծ Հայքի գաւառներուն մէջ, 1843-1853 տարիներուն: Թէպէտեւ հրատարակուած է Սարգիսեանի ուղևորութիւններուն արդիւնքը՝ Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս խորագրով, 1864ին, Ս. Ղազարի տպարանէն, սակայն, այս նամակները, մանաւանդ Ալիշանէ դրուածները, յատուկ կարևորութիւն մ'ունին, ոչ միայն երեւան հանելով այդ ուղևորութեան բուն նպատակը եւ ներկայացուցած դժուարութիւնները, այլ ասոնց հետ որոշակի ու ցայտուն կերպով կը յայտնեն՝ առաւելապէս Ալիշանի մէջ, մտայնութիւն մը եւ հոգեկան վիճակ մը, որ կարծես աւելի արժէք ալ կը ստանայ՝ քան ինքնին ուղևորութեան ընթացքը եւ նպատակը:

Սարգիսեան յանձն առած է այդ յոյնացուցիչ եւ վտանգներով բեռնաւոր ճանապարհորդութիւնը կատարել, մղուած դիտական հետաքրքրութենէ, այսինքն՝ ուղղակի ճանչնալու հնութենէ մնացած կիսաւեր յուշարձաններու վիճակը, հաւաքելու տեղադրական եւ հնախօսական տուեալներ եւ արձանագրութիւններու ճշգրիտ բնագիրներ, հայթայթելու նախնեաց դրական գործերու ձեռագիրներ եւ կամ կատարել ընդօրինակութիւններ. միաժամանակ ժողովել աղղադրական տեղեկութիւններ՝ բարբերեւ եւ սովորոյթներու, ժողովրդական երգերու, առածներու եւ առասպելներու: Իսկ Ալիշան՝ վեներաբանութեամբ, իր նամակներուն մէջ մանրամասն կը վերլուծէ այլեւայլ դարաշրջաններուն, բայց մանաւանդ Բաղրատունիներու շրջանին սպասած, քաղաքական դէպքեր, թաղապաններու կեանքէն դրուագներ, գրական մարդին մէջ հռչակաւոր անձեր ու անոնց գործունէութիւնը:

Ճիշտ է, այլ եւս հայ հոգին վրայ ամէն ինչ կը ներկայանայ աւերալ ու լքուած. ամառութեան րացատան մը՝ ճոխացած միայն պարխաներու, արքունի պարտաներու, վանքերու եւ եկեղեցիներու նշխարեալ քեկորներով: Բայց Ալիշան կը զլայ թէ անոնք կը կրեն տաղաւին իրենց մէջ ցուք մը՝ այն պայծառութենէն ու շքեղութենէն, որով կը շողային փարթամ եւ ուրախալի հաւաքութիւններու եւ հանդէսներու միջոց, Անիի հրապարակներուն կամ արքունի տաճարին մէջ. եկեղեցիներու կիսակործան մնացորդներն ալ տակաւին կը ներշնչեն վեհութիւն եւ խորհրդաւոր մթնոլորտ մը՝ ծիսական աօնակա-

տարութիւններու հրաշափառութենէն եւ զեզաբանդակներու լոյս զեզեցիութենէն: Այս փառաւորութիւնը, այս մեծութիւնը եւ զեզեցիութիւնն է որ կ'ուղէ վերապրել Ալիշան, անով յաղեցնելու իր կարօտը՝ հայրենի սրբութիւններու եւ մեծութիւններու: Այս պատճառով իր խօսքին մէջ կը զնէ նաեւ իր հողին, իր սրտի անձուկը, իր դադափարականը, իր տեսիլը: Այս տեսիլը դուցէ պարզ երազ մըլլայ, բայց ունի զեթիւ հմայք մը, եւ այս հմայքին զեղով կը լուսաւորուի՝ հասնելով իրականութեան պատկերացումի, եւ այս պատկերացումով՝ Ալիշան ալ կարծես կը նոյնանայ Հայրենիքին հետ:

Ալիշան խոր պաշտամունք մը ունի ամէն բանի՝ որ կը վերաբերի հայ հողին, հայ պատմութեան եւ մշակոյթին: Երկրին բնութեան կախարդանքն ալ, ինչպէս ծառատունկերու, բոյսերու, ծաղիկներու բազմազանութիւնը եւ չքնաղ տեսքը, նմանապէս բնական երեւոյթներու զեղապանք բնոյթը՝ դրաւած են զինքը. միակ փափաքն է Սարգիսեանի հետ չըջիլ այդ վայրերը, զոնէ երեւակայութեամբ, սփոխուելու համար: Իր բովանդակ կեանքը եղած է ուսումնասիրութիւն մը ալ այս նիւթին, եւ զուրգուրանքով նուիրուած այդ աշխատանքին, հետազոտութիւններով եւ պրպտումներով, ու ամէն միջոցներու զիմած է ուղղակի եւ ստոյգ աղբիւրներէ վեր հանելու իրականութիւնը: Բնածին ունի ճշմարտութեան սէրը եւ անոր փնտռուէրը: Որով իր կատարած քննարկութիւնները չեղան լոկ զիրքերու եւ մանաւանդ ձեռագիրներու միջոցով. ջանաց թղթակցութեամբ հայ հողին վրայ բնակող ծանօթ կամ բարեկամ անձերէ լրացուցիչ եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ քաղել, արձանագրութիւններու ընդօրինակութիւններ ունենալ, ինչպէս նաեւ յուշարձաններու եւ աւերակներու նկարներ, աշխարհագրական եւ ազգագրական տուեալներ: Այսպէս՝ իր մեղի ընծայածը, տեղագրական մեծածառալ հատորներուն մէջ, կը ներկայացնէ ամբողջական, ընդհանրական եւ ճշգրիտ նամայնապատկեր մը՝ իր ունեցած միջոցներուն եւ այդ դարուն ընծայած կարելիութիւններու չափով:

Անշուշտ կարելի է անտեսել իր բանաստեղծի խառնուածքը, որով իր կատարած ներկայացումը ոչեւորուած է կենդանացուցիչ շունչով ու արտայայտութեան ծաղկեալ եւ ծաւալուն ոճով՝ դրարար գրութիւններուն մէջ: Այսպէս են Ալբարատ, Սիսուան, Սիսական, Շիրակ, Երասխապարտ սրտի մը տուրքն է՝ ձօնուած Մայր Հայաստանի, եւ անոնք կը զգացնեն հողեկան վիճակներ ալ. բայց միաժամանակ զիտական ճշտութեամբ եւ առարկայականութեամբ օժտուած յիշատակարաններ են. այս պատճառով՝ անոնք պիտի չկորուցնեն իրենց վաւերականութիւնը: Կարելի է բռնի թէ Ալիշան իր այս հատորներով՝ Հայաստանի զոնքը լայնօրէն բացառ ուսումնասիրելու հետադատութիւններու: Այս մեծերու կողքին՝ կ'արժէ յիշել փոքրիկ հատոր մըն ալ, աշխարհարար լեզուով գրուած, Հիմն Հաւատք Հայոց, շտեմարան հայ նախաքրիստոնեայ կրօնական հաւատքին վերաբերեալ, մինչեւ իր ժամանակը զիրքերէ ու ձեռագրերէն իրեն ծանօթ բոլոր գիտելիքներուն. այսօր ալ ասոնք կ'օգտաւորուին՝ ուրիշ աղբիւրներ տակաւին գոյութիւն չունենալով:

Ալիշան իր դարուն ամէնէն ծանօթ զէմքերէն եղած է՝ հայ շրջափրոնին մէջ, ու հաւանօրէն ամէնէն նուազ կարգացուածը՝ իր հրատարակած հատորներու նկարագրին պատճառով: Իր համարը տարածուած էր մինչեւ ասմէնէն յետամնաց անկիւնները: Սակայն՝ սովորաբար կը ճանչնալին զինքը իր քերթուածներէն, ու աւելի՛ նախապետի երգերէն. ասոնք պատկերացուցած էին զինքը՝ տեսակ մը նահապետական մեծարելի զիմաղիծով: Ս. Ղազարի

մենարանին մէջ՝ իր կեանքը առանձնութեան ու պարզութեան մթնոլորտով քողարկուած էր: Ինքնամիտի ու խորհրդաղլած՝ նուիրուած էր անդու աշխատանքի, ու խնդավառ էր իր հաւաքած զիտական տեղեկութիւններով: Պիտի սպառէ՝ Մայր Հայաստանի յոյսերը վերածաղկեալ տեսնելու իր մորը մօքէն, ու իր անձը ողջակիզելու սէրէն:

Ալիշան բարդ անձնականութիւն մըն է. բանաստեղծ ու հեղինակ ըլլալէ առաջ՝ ճոխ կեանք մը կը յայտնարեւոյ, հոգեկան աշխատանք ձգտումներով եւ տրամադրութիւններով, մտքի ու սրտի արդաւանդ ազդումներով: Մխիթար Սեբաստացիէ՝ իր հոգեկիր եւ լուսանորոգ ծնողէն, ցոյց մը իջեր է իր մէջ ալ ու լուսաւորած իր բովանդակ էութիւնը՝ տեսլականի մը պատկերացումով զեղադարձուած: Այս տեսակէտով ամէնէն առաջ կը ներկայանայ Խաւատաւոր մը, որով նուիրեալ մը. լիութիւն ունի համոզումը՝ սահմանուած ըլլալու նպատակի մը: Միջնաշրջը՝ ուր ապրած է եւ իր շնչած մթնոլորտը ստեղծած են իր մէջ վսեմ եւ աննկուն հոգեկանութիւն մը: Հաւատք, Հայրենիք, Իմաստութիւն կազմած են միաձոյլ երկինք մը, ուր աշխատած է մը լըրճիլ՝ լիանալու համար անոնց զեղումով, անոնց զեղով եւ անոնց դորութեամբ: Այս իրականութիւնը՝ իր անձին ու կեանքին անբաժան մէկ մասը կը կազմէ, որ ապա ճառագայթած է իր զրական գործին մէջ: Հոգի մը որ կ'ապրի իրապէս ու խորապէս իր հաւատքը՝ մարդկային զգացողութիւններէ վեր, զերազոյն լոյսին արեւոյթեամբ: Նոյն նուիրումով ու ձեւով կ'ապրի հայրենի սրբութիւններուն ողին եւ կեանքը՝ բոլոր դարերու ընթացքին անոնց ցուցարեւած յեղաշրջումներով, իր կենդանի յուշամատեն անոնց աշխատանքին, ամէն իրերու մէջ, ամէն տեսակէտով, ու անոր յանձնուած՝ մանուկի մը պարզութեամբ ու candeur-ով. այս ամէնը արդիւնք է մտայնութեան մը, տեսնելու, զգալու, սիրելու կերպի մը, որ իր մէջ կրօնական երանդ եւ բընոյթ առած է: Գիտէ իրերու մէջ թափանցել ինչ ներհուն մտքով ու զտնել անոնց թաքուն էութիւնը, ապրիլ այդ լոյս-խորհուրդը, լեցուիլ անոր զեղեցկութեամբ եւ անհունութեամբ, ու տեսնելէն աւելի՝ զգալ անոր արգասաւորութիւնը իր հոգւոյն մէջ, անոր հրկիզումը իր սրտին մէջ՝ հրաշագործ ոյժով. ասիկա է որ մեզի անբացատրելի կը մնայ, իր լոկ իրեն վերապահուած գաղտնիք մը, որ անկասկած ներքստպէս իր հոգւոյն ուրախութիւնը եղած է եւ միանգամայն տառապանքը: Մենք որ իր սիրոյ բոցը չունինք, չենք կարող զգալ եւ ըմբռնել. սակայն մերթ ընդ մերթ կը նշմարուին ցոլացումներ՝ որ կը կայծկոտան իր անձին ու իր գործէն, իր վկանեւալը իրականութեան:

Ալիշան աշուղէն ապրեցաւ, մտքի արժանութիւններու յորձանքին մէջ եւ պայծառ զգացումներու լուսարձակին ներքեւ. իր կեանքը եղաւ դերազանցօրէն քերթուած մը, ապահովապէս գուզակից իր «Հուսկ բան առ ոգին երկաշան» քերթուածին:

Հ. Կ. ԳԻՊԱՐԵԱՆ

1.

Առաջին նամակն է որ Հ․ Ալիշան կը գրէ Հ․ Սարգիսեանի, երբ վեցնտիկ կը հասնի ասոր Արիի․ Սուֆիաս Սուսալ Աբբահօր ուղղած նամակը, գրուած 1845 շնկտեմբեր 14ին, Անիի մայր եկեղեցւոյն մէջ։ Սարգիսեան կը շեշտէր այն մեծ դժուարութիւնները, որոնց կը հանդիպէր ձեռագիրներն փնտնելուն եւ արձանագրութիւնները ընդօրինակելու աշխատանքին մէջ եւ որ «անաչին եւ գլխաւոր» գործը ու նպատակն էր իր ուղեւորութեան։ Ալիշանի գրածն էր կը տեսնուի որ Սարգիսեան նամակ մըն ալ գրած էր Հ․ Ռաֆայէլ Թրեանցի՝ տեսուչ Ռաֆայէլեան վարժարանի։ Ալիշան՝ Սարգիսեանի կրած դժուարութիւնները աննկատ կը քողու․ ինքը ուրիշ մտածութիւններէ եւ ըզզացումներէ տարուած է․ Սարգիսեան կը գտնուի հայ հոգին վրայ, իր աչքերով կը տեսնէ հայրենի գեղեցկութիւնները․ ասկիւ միայն կը բաւէ որ սիրարը հրնուանափոխ լեցուի ու նամակը սկզբնաւորէ հարցումներով։ Սարգիսեան տեսած է որեւէմ Բագրատունիներու գոհարը՝ Անին․․․ շօշափած է անոր արքայակերպ որմերը․․․ համբուրած է հայ ոգւոյն մեծութեան նըշխարները․․․ ու երանի կու տայ Սարգիսեանի արտասուախառն աչքերուն, ու կ'աւելցնէ․ Հայաստան ասկէ վերջ առանց արտասուքի պիտի չապրի։ Այսպէս նամակը հայելին կ'ըլլայ Ալիշանի հոգւոյն, զգացումներուն, տեսիլներուն։ Հոսկ կը վստահացնէ Սարգիսեանը քէ իր գործով այդ հնացեալ աշխարհէն մեծութիւն մը պիտի յայտնաբերէ, եւ Ալիշան իրեն անմահութիւն կ'ուխտէ։

* * *

Վեցնտիկ, 1 Յունուար 1846

Աջքո անձկակարօտ Վ․ եւ սիրելի եղբայր

Տեսնո՞ւք, տեսնո՞ւք ուրեմն այն քո հայաքնին աջօղ զակնն Բագրատունեան աշխարհի զմեծն Անի․ շօշափեցե՞ր զարքայակերպ որմունն, զթաղաղարդեալ ձեզունն, զպատկառելի պատուարն, զատուածարնակ երեւմն տաճարն․ նստա՞ր ի դետնի զոր վեհագունը կոխեցին արեւը Դաւթալ, Տիւղրանայ եւ Գրեղորի․ համբուրեցե՞ր զնշխարս մեծութեան Հայկեան ողոյ եւ առատաձեռնութեան, եւ յանկարծոյն փոխեալ յերեւիտս կամ յատուածասէր ոմն Վոլնէյ՝, ի գերեզման թաղաւորաց արտասուեցե՞ր զաւերակա Հայաստանեայց ի գլուխ շիրմին Աշոտոյ՝։ Երանի արտասուախառն աչացդ, ո՞վ եղբայր, քամեա՞ սիրով, մարդարկոք թափին․ առանց արտասուաց ոչ կեցցէ Հայաստան աշուհնու։ Յորոնի քո զաւերակսն՝ մեր սիրտը աստուած րացան քեզ, եւ արձանադիրք որ ի նմա հայրենականը նորազարդեցան քո խուղարկութեամբ։ Զօրացի՛ր, եղբայր մեր, քաջարեւան՝ նահատակը Հայաստանեայց․ զիտեա՛ ինձ, զի յորժամ դու երկայնածիլ սանդուղք կամ պարանոցատանջ աշխատութեամբ վերականգնես յարձանադրութիւնսն՝ ոմն ողի վեհագոյն յանդերձոյթս զազափարէ զվստատկա քո, զբրտունա քո, զջանս քո․ եւ մեք աստուած ուխտեմք քեզ անմահութիւն, մանաւանդ թէ ինչ մի մեծ ի դուրս բերես ի հնացեալ աշխարհէ անտի, որպէս եւ ակն ունիմք։

1. Վոլնէյ Կոստանդին, Փրանսացի զրոյ (1757-1820) հեղինակ Աւերակներ եւ կամ տարիքը-դժուարութիւններ կայսրութիւններու յեղափոխութեանց վրայ զրբէն։

2. Աշոտ Գ․ Ողորմած, Բագրատունի թագաւորներու շրջանին (953-977)։

Բազում ինչ կամիմ ասել եւ չդիտեմ է՞ր չկարեմ. կամ զի այս առաջին է որ զրեմ Քեղ, կամ զի քաղցր մաղձն Հայկեան ծածանէ զսիրտս կամ ժամուս շտապ եւ անուրս մեծութեան, զի ի կազանդս 1846 ամին զրեմ դայս, եւ յուսամ բարեւոյ դուշակ լինել հանդիպութեանս. ակն ունիմ թէ զկարեւոր եւ զվափաքելի լուրս ծանուցանէ Վ. Հ. Գրիգորն³ ուղեկից քս երբեմն եւ այժմ սրտակից: Վարժարանս մեր Ռափ. չէն է շնորհօք Տեառն, 30 ուսանողք են Կիւրեղիւս⁴ հանդերձ. երկցադոյնքն փոքրաւ փոքր վառին Հայրենասիրութեամբ, աղօթող են յոյժ պատուական խոստովանահօր իւրեանց, եւ ընթերցայ յունկն նոցա զգրեալս առ Վ. Հ. Ռափայէ⁵, եւ յար զլրոց քոց հարցանեն: Ընկալ զողջուն նոցա եւ զհամօրէն վարժարանիս:

Բայց եկեացուք զարձեալ առ որ արժան է զալ. զԱնետ ինչ ինչ զրեալ՝ զհետադոտութիւն մեր զարթուցեր եւ զմասն մի ի տանջան թողեր մատնեալ, մինչեւ առաքեսցես զպատմութիւն ուղեւորութեանդ զոր փութալ աղաչեմք⁶. Բայց եւ յառաջ իսկ քան զայն ծանո՞թէ ստուգելս զուցե՞ն յԱնի 1000 եկեղեցեացն հետք, որպէս ասի, կամ ո՞րչափ կարծիցես զու լինել ի նմա մատրամբբ հանդերձ:

Գիտես, սիրելի, զի յոր դուզ բորբոքեալն ես, ի նոյն եւ ես քան յայլ ամենայն մասունք վառեալ տոչորիմ, այսինքն է ի զիւտ մատենից եւ զբամոց. վասն որոյ ներեմ թէ յիւնիցի ինչ զքո ոչ մոռացեալս: Նախ չգիտեմ թէ ունիցե՞ս զճանապարհորդութիւնս Շահխաթունոյ⁷ եւ զՋալալեան Սարգսի վարդապետի⁸, որ կարեւոր յոյժ են քեզ եւ թերեւս ի քաղում ինչ աշխատութեանց զերծուցեն զքեզ. եթէ չունիցիս՝ հնարեա՞ր բերել ի ձեռս, զերելով առ Վ. Հ. Սիմոն⁹ կամ ի Կ. Պոլիս: Բազում ինչ յիշատակէ Ջալալ զգլբեանց, որ զրեւնի ջրերս զշրթամբ զեղուն եւ զարտիս արիւնս ընդ զաղաթնս հանեն: ՅԱշտանց այլի հանդէպ Սանահնոյ ի թ(ուին) ՌՄԳ զտան քաղում ընտիր մատենք, այլ ի տղիտաց սպանան, Հասացից կորուսան. — ի Պարելի վիմին Հոռոմայրի վանաց զոյին ոսկեղիւր մատենք, զոր Օմէյն խան ի թ(ուին) ՌՄԼԳ սրահոտոր արար, (նոյն սուր ելցէ ընդ նա, թէ դատապարտեալ է) — ի ինչապատ մենաստանի որ ի Ջորն Թարթամնչաց, քաղում ընտիր ձեռագիրք էին, զորս առ հնութեան թաղեն ի չող. Ջալալեանն զմի յայնցանէ յարուցանէ եւ դտանէ ի նմա թուղթս Դիւն. Արիստաղացւոյն առ Յովհաննէս աւետարանիչ, զԱկակայ, զՊետրոսի, զԱթանասի, կանոնս ժողովոյ, Սովրատ, եւայլն, եւ զպատմութիւն անցից Մխիթար Գօշի: — Սոյն Ջալալ

3. Հ. Գրիգոր Սանաթնեանի ալ Հ. Ներսէս Սարգիսեանի հետ 1843ին կը մեկնի զպէլ Հայաստան, սակայն տնտեսական պատճառներով կը ստիպուի դառնալ Ս. Ղազար 1845ի Հոկտեմբեր ամսուն, միեակ ձգելով իր ընկերը:

4. Վեկետիկի Մ. Ռափայէկեան վարժարանի մէջ ուսանող են Սարգիսեանի երկու քեռորդները, Կիւրեղեան մականունով, որոնց կ'ախարհուի:

5. Հ. Ռափայէ Թրեանց (1799-1858), Տեառն Մուրատ-Ռափայէկեան վարժարանի, ընդունած է նամակ մը Սարգիսեանին, 15 Հոկտեմբեր 1845ին, զորում Անիին:

6. Սարգիսեան իր անցած տեղերու մանրամասն տեղագրական նկարագրութիւնը մաս առ մաս կը զրկէ Ս. Ղազար, տեղեակ պահելու համար միարանակիցները իր կատարած հետազոտութիւններուն. յետագային այդ բոլորը ամփոփուելով՝ կազմած են Սարգիսեանի «Տեղագրութիւնը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայք» հատորը:

7. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՅ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՊՍ., Ստորագրութիւն կարողիկէ էջմիածնի եւ իննգ գաւառացի Արարատայ, էջմածին, 1842:

8. ՋԱԼԱԼԵԱՆՅ ՍԱՐԳՍ ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԳԻՍ, Համապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տփլիս, 1842:

9. Հ. Սիմոն Ճուրաբեան (1811-1884) կը գտնուէր Ալոյկայ:

յիշէ ի դիւանն Սանահնոյ լինել բազում հրովարտական թաղաւորացն Վրաց հայեցի: — Այդեհատ դեօղ առ Քորարայ ուխտիւն, ուր բազում ձեռադիրտ ասէն լինել: — Ի Նորաշէն գեղջ (առ Գանձասարայ) կայ աւետարան գրեալ ի ՅՄԸ թուին ի Կ. Պոլիս, եւայլն: ԶԳանձասարայ եւ զՍանահնոյ բազում ինչ լսեմք մատենահարուստ լինել, քննեա՛ եւ ծանո՛:

Դարձեալ քննեցես թէ գոյ՞ն ի հին վանն մատենադարանք կամ դրատունք, որպէս յիշէ յարձանադիրտ Սանահնոյ եւ այլուր: — Դարձեալ եթէ հնար է զգրեալ եւ զաւերակիլ զրեմս կամ զսեղանս բանալ, զի մասունք սըրրոց եւ մատենանք բազում անգամ ամբարշին ի նոսա, թողից յիշել զգրեղմաման: — Զգրամս եւս մի մոռանար: — Եւ ի վեր քան զամենայն որչափ հնար է յաճախեա՛ մեզ գրել, զի ի մեծ վարանս էաք վասն քո յանազանել թղթոցդ: Ի դրունս եկեղեցեաց յիշեա զանուն իմ. եւ առաջիկայ ամասն եւ յետադա՝ յիւք՝ ողջ լիւր յաւէտ:

Քո հոգեկցորդ. Եղբայր

Հ. Ղեւոնդ Վ. Մարգար (Խան)

Կ. (քոնաւոր) Մ. (Նիքարեան)

Առ Հայաստանակիրկիտ Վարդապետ
Վ. Հ. Ներսէս Վրդ. Մարգիւսեան, Մուշ

1. Ա.

Սարգիսեան պատասխանելով Ալիշանի նամակին, կը յիշեցնէ քէ իր ուղեւորութեան ընթացքին ամէն ինչ խանդավառող ու մխիթարական չէ: Բացի նաւթորդութեան մեղուքիւններէն, կը հանդիպի նաեւ վանականներու, որ տարօրինակ նախանձաւորութիւն ունին եւ ձեռագիրները ցայց տալ չեն ուզեր, ու մինչեւ իսկ նախատական խօսքեր կ'ուղղեն: Այս ամէնուն համդէպ ուրիշ բան կարելի չէ ընել, բայց եթէ համբերել ցածուն հեղուքեամբ. հետեւաբար այնքան դիւրին պէտք չէ կարծել կատարելիք: Գրչագիրները Հայաստանի դաշտերուն մէջ չեն բուսիր սխտորուկի կամ սպիտկուկի մման:

Այս նամակին մէջ յիշատակուած «Առաքեալք» դրուած է նշանակելու համար *Առաքելոց վանքը*, կառուցուած Մուշ քաղաքի հարաւային կողմը. իսկ պարիսպներէն դուրս՝ արեւելեան կողմը, կը գտնուէին խաչքար յուշարձաններ, որոնք նկատուած էին Մովսէս Խորենացիի, Դաւիթ Անյաղթի եւ ուրիշ Թարգմանիչներու դամբարանները: Սարգիսեան այս սրբազան վայրէն կը գրէ իր նամակը:

* * *

Մուշ, 27 Սեպտ. 1846

Սիրեցեալդ Հ. Ղեւոնդ,

Որ առաջնով սակաւ բանիւքն այլ յայմէ եղեալ փոխեցար ընդ իս ի զնին ցանկալի նշխարացն Շիրակայ, եւ զգեղումն սրտիդ հալեալ թափեցեր ի թոռացիկ նամակիդ, զոր ի սկիզբն տարուստ գրեցեր, ընկալ եւ զայս երկրորդ նորա, որ փոխանակ չիջեիլոց փառաց թաղաւորացն մերոց՝ ողի այլ պայթուցէ ի քեզ: Այլ իմ չիջեալ կայ եռանդն, թէպէտեւ հանապազ ակնարկեմ ի ցան-

կալի դամբարանքս: Առաքեալք՝ երբեմն ասպնջական խորնոյ դիւցադին եւ նմանեաց նորա, բնական է արդ թանձրամիտ բրգիւնոսաց ոմանց. որպիսի՝ հարք եւ որպիսի՝ յաջորդք նոցին. եթէ չէին ի միջի երանելեացն քնարանք, ո՞ր կարէր հաւատալ: Այն միակ իմ միխթարութիւն եթէ զփռչոտեալ նշխարս ի դրաւորական վաստակոց նոցին հաւաքել կարողացայց. այլ եւ դայն, աւա՛ղ, քանի խղճմտանօք, որպիսի նախանձաւորութեամբ յերեւան հանեն, որպէս եթէ ազգի օտարոտւոյ մատնել զգաղտնիս սեփական ազգին. եւ երբեմն եւս յերեսս հարկանել թէ առէ՛ք տարէ՛ք փափին ձերու՞մ, տեսցուք, որպիսի չարագուշակ հետեւանք իցեն որ ի դոցանէ ծաղկցին ի կողմանէդ արեւմտից:

Տէ՛ս ինձ, սիրելի, որպիսեաց տանի Հ. Ներսէս ծանր նախատանաց յա՛նոպայից անտի, առ որս մեր սովորեալ ազգասիրական բանք պատասխանեաց այնչափ ազգեն, որչափ հողմ ուժգին ապառաժից լերանց. այլ միայն ցածուն հեղութիւն եւ նուաստամիտ խոնարհութիւն: Այսքան ահա դժուարին է դիւտ գրչագրաց ի քրդարարոյ բնակիչս երկրիս, եւ դու ի թղթիդ դիւրացուցեալ էիր զամենայն, որպէս թէ զբնակիր ասացեալն ի դաշտորայս Հաստատանի բուսանի իրբեւ զսխտորուկ կամ զսպիտկուկ եւ կամ զիշտոռուկ:

Տեսեալ եմ զստորագրութիւն Շահխաթունեանի եւ զՋալալին, այլ զոր ինչ գրեալ են նոքա, ամենայն ի սահմանին Ռուսաց է, այսինքն յայնկոյս Ախուրեան գետոյ, յորում կայ ինձ Տէրամբ չըջագայիլ ի դալ տարւոյն:

Ողջ լիջիւր սիրեցեալդ, ողջունեալ զՀ. Արբահամ եւ զՀ. Ղուկաս եւ զԵ. Ստեփաննոս:

Խոնարհ եղբայր

Հ. Ներսէս Սարգիսեան

Առ Հ. Ղեւոնդ Մարգարեան, Վենետիկ

2.

Ալիշանի այս երկրորդ նամակը գրուած է նախորդէն շուրջ տարի մը վերջ, սակայն սիրար լի է ուրախութեամբ, որովհետեւ Սարգիսեանէ ընդունած նամակը գրուած է հոգեխառն վայրերէ, այսինքն մեր երկրորդ Լուսաւորիչներու շիրիմներու մօտէն, ու գրաւական մըն է անոնց «փայցր ու յազաղական ակնարկութեան»: Ալիշան երանի կու տայ այն աչքերուն, որ կը տեսնեն վեհերու փարանները եւ որոնք արքեպիսկոպիտ հայկական համարը, ու կը ցանկայ ինքն ալ «քաւալիլ այն հանգստարանին մէջ»: Ալիշան չի կրնար գտալ իր գգացումները եւ հին գրչագիրներու անունն իսկ կը քնդացնէ սիրար: Կը խրախուսէ չվախնալ դժուարութիւններէ եւ յիշել որ մատենագրական նորութիւն մը ձեռք բերելը, քարեղէն յուշարձաններէ գերազանց է: Կը յանձնարարէ փնտռել հորեանցիի Պատմութեան չորրորդ գիրքը, Պատմութիւնը Կորինի, Մամբրէի, Խոսրովի եւն., նմանապէս նախարարական ազգատոհմերու պատմական գրութեանք. այս ամէնուն հետ չմոռնալ միշտ արձանագրութեանց ընդօրինակութիւնը, փնտռել հին դրամներ, աշխարհագրական եւ տեղագրական լրիւ տեղեկութիւններ: Հուսկ կը յանձնարարէ վենետիկ դարձնել բերել իշտոռուկ բոյսին սերմը:

Վեներսիկ, 26 Փետր. 1847

Յոյժ պատուական եւ Հայկաջան սիրեցեալդ եղբայր

Զամենարդէիդ յետ տարւոյ լուծեան զդրեալդ ի 27 Սեպտեմբերի՝ այնպիսեալ ընկալայ անձկանօք եւ զրկանօք, որով ի նմին աւուր ի սկիզբն նորոգեալ դարուց աշխարհի՝ վսեմականս մեր Մասիս ընկալաւ զհանգստատենէ տապանն ի դուստրիկն երկնաբերձ թեւոցն. զոհութիւն խնամողին ըզքեղ Աստուծոյ, եւ աննուաղ քո եղբայրական սիրոյդ, որ յայդպիսեաց ցանկալի եւ հոգեկտան վայրաց՝ ի ծայրից չիրմաց մերոց երկրորդ Լուսաւորչաց թուղթ առ իս հասուցեր, իրեւ զբաւական նոցա առ իս քաղցր եւ խաղաղական ակնարկութեան, եւ որդեգորով իմոցս սրտամոռնէ մաղթանաց. երանի՜ աչացդ, որ թէպէտեւ զայրացախառն արտասուօք, սակայն տեսին զքնարանս վեհիցն, որք զհայկականն հանճար զարթուցին. ո՛ր տայր եւ ինձ թաւալել միանցեամ ի հանգստարանի անդր, եւ որպէս զԱշուշան բարեբաղդ՝ չընկցուցանել զլուրս իմ մերթ ի խորենացւոյն, մերթ ի Վերժանողին եւ մերթ յԱնյաղթին գերեզման. բայց ական ունիմ թէ եւ զոյցն հող կամ փոշի զոր անտուտ անցես ի զլուս իմ սիրել, որպէս երկնատեղաց ցօղով զուարթացուցէ դիս :

Եթէ առաջնով զրովս զիւրացուցեալ էի զդիւտ ձեռագրաց եւ ի նոյն յորդորեալ, արդ եւ զդժուարութիւնն իմացեալ՝ կրկին խրախուսեմ եւ դու վեմ եւ պարծիմ քեւ, եւ այնչափ մեծ զբեմ զճան ըր եւ զվաստակ՝ որչափ դի չի՛ք ինձ իսկ զլիւրիկն ցանկալի քան զմտենազրութիւնս աղգայինս, զորս եւ քան զամենայն հայկական յիշատակս վերադասեմ, եւ ի լուր եւեթ անուան հնոց զբշարաց՝ սիրտ ի թունդ արիւն հանեմ ի ծով սրտէս մինչեւ ի կէտ զազաթանս. վասն որոյ եւ ոչ ալլաղդ համարիմ զցանկալի եղբայրդ ի թանգարանս Հայաստանեայց յաճեալ, բայց եթէ միւս ոմն ես՝ որսորդ փափագեւելացն, հաւատար տենչիւն առաւելեալ կարողութեամբ եւ քաջութեամբ, որում անշուշտ արժան կանգնեցի թէ ոչ ի քարէ եւ ի ձուլէ, այլ ի յաւերժալիշատակ երախտեաց, յորժամ պատկահամբար եւ լիազերի հասցես յերանաւէտ կղզեակս, ի միակ սիրելի վայր նոգեհոսեան մերոյ : Այսպիսեօք ըզձանօք լի է սիրտ իմ, արլ քանդի արիական առաքինութիւնդ ոչ է սիրող դու վաստի եւ բանի, որ առ անգորութեան չողմուծիւնս թուի, լուեցես այս ձեւ խօսք սրտից աստանօր :

Եւ եթէ ներես երկարարանութեանս, քանդի եւ զքեզ երկարարան ճըզնիմ առնել ի պատասխանիս, լուր հարցարանութեանս եւ տուր զորոյ, եւ մի՛ր բարկանար թէ հետադրեմ արդեօք զկամաւոր ինչ լուծութիւնդ. զի՞նչ նոր գտեր կամ իմացար զմտենադրաց Ոսկեղնիկ դարուն, յայտնեցա՞ւ քեզ արդեօք խոստարանեալ Դ. զբուաղ Սորենացւոյն, կամ որ զայս ծանուցանէն մեղ թո՞մս Արծրունի, ընտիր օրինակ. — իցե՞ս հանդիպեալ ի զիրս Մովսիսի ուրումն այլոյ եւ ժամանակացի Սորենացւոյն. զուցէ՞ մեզ յոյս տեսանել զվիպատանութիւնս նախարարեան աղղաց ինչ, զորոց լսեմք իննել ո՛ւր ուրեք. — կամ զպատմութիւնս Աբրահամու, Կորեան, Մամբրէի, Սորբովու, զԳողոռայն, զԴիւթարայ, Սարկաւաղայ, Վանականի եւ զայլոցն, տեսցո՞ւք արդեօք. — եւ զհոգեկան զրութիւնս Ներսիսի եւ Սահակայ. — եւ զքնաւ անակընկալ պատմութիւնս եւ երգս կամ տաղս, թող պատառիկք լիցին, եւ զայն ընդունիմք քան զամենայն յուրից ուրուն : Զայսպիսիս, թէպէտեւ զժուարին

ի ձեռս բերել, բայց եւ յոյս մեծ ունիմ տակաւին դտանել ի Հայս. այլ եւ հնոց զրոց թարգմանութիւնս, եւ այսու յաւույ պարարեմ զմեծ մասն մի սրտիս, ասա՛, աղաչեմ, խորիցլ¹ մ արդեօք թէ՛ ոչ. քանզի եւ սակաւս յոյժ ընթերցեալ եմ ի զբնագրաց վանացս, սակայն հոտ զրազմի առեալ եմ ի նոցուն, մանաւանդ ի չնչին պատառոյ բանից Ոսկեփորիկ զրոց՝ ոչոյն ճառից եւ զրոց պատուականաց ընծային ճաշակք. դարձեալ ձեռագիրքն հայկականք ցրուեալք յԵւրոպա՝ յորոց ինչ ինչ եւ յաւուրս մեր ի վեր երեւին, հաստատութիւն տան կարծեացս, որպէս եւ յաւուրս յայսոսիկ Պ. եղբայրն Եփրեմ՝, ի Հոռոմ, ասէ, գտեալ զհամառօտութիւն պատմութեան Խորենացւոյն զբեալ ի 1325 հանդերձ նոր տեղեկութեամբ ինչ, զորմէ հունիմ ստուգադոյնս գրել ի ժամուս մինչեւ եւ ինքնին տեղեկացայց. այլ եւ զպատմութիւն Գեղարդեան բոլորքեր, եւ թուղթս Լեւոնի թագաւորի, զորոյ եւ զհրովարտակ մի զազափարեալ առաքեաց, եւ այժմ ի մամուլս է ի Բաղմովէպն ընծայի², եւ եւ ընթերցայ լինել ի Վատիկան պատմութիւն միտյ ի Լեւոն թագաւորաց եւ զայլոց ոմանց պատմաց Հայոց, որ առ մեզ ոչ յիշին, որպիսի է եւ Արուստհն, զոր անուամբ չափ միայն յիշէ Չամչեանն ի յառաջարանս պատմութեանն, եւ եւ ոչ երկրայիմ թէ՛ ի նորին ժամանակադէ տեւալ իցէ պատմութիւն զալլուտեան Նուրեաց թագաւորին առ Սուլտանն տաճկաց, զոր զոցես ի Յայամաւուրս ի ԺԴ. Հոռի ամսոյ եւ ստուգեացս ինձ. — ընդ նմին եթէ զոցես ընտիր Յայամաւուրք կամ վարս սրբոց՝ տեսցես զվարս Յակովկայ, Շմաւոնի պարսից եպիսկոպոսի, Սաղովկայ եւայլն, յորոց ոմանք թուին ինձ յԱրեւելեայ զրոց Աբրահամու Խոտառովանողի յերկրեալ: Մանուցից եւ զայս, զի Վ. Հ. Ստեփանոս ի Փարիզ ձեռն արկեալ է քննել վերստին զբնագրիս արքունական մատենադարանին: — Լիբանանեան Հարք ի Պարսկաստանէ բերեալ են Աւետարան՝ մի գրեալ ի Նժ թուին, յոյժ զեղեցիկ, որպէս վկայեաց Վ. Հ. Ռափայէլ, որ ետես զայն ի Հոռոմ ի վանս նոցա:

Իսկ զու չասես ինչ զհրաշագործ աւետարանէն որ այդր ի Մուշ պատուի, զորմէ ընթերցաք յԵւրոպացի ճանապարհադիրս, ոչ սակաւ ինչ է զոր յիշեն ողորս, յորս նշանաւոր թուեցաւ ինձ եւ այս, զի անդր քան զՋուրամերիկ սահմանս Քրդաց, մի ոմն ի նոցանէ եղիտ վանս Հայոց սակաւարնակ, այլ հասարակառոյց, զորոյ եւ զպատկերն տայ եւ ասէ կառուցեալ զայն, որպէս

1. Ալիշանի ունեցած տեղեկութիւնք Հ. Եփրեմ կաթարականի (Գաթաղարեան) նամակն է, զորում Հոռոմէն, 27 Մարտ 1847ին. «... ձեռն արկի ախորժանօք զազափարեւ զրովանդակ պատմութիւն Մարտիրոսին, եւ թէպէտ կարի համառօտախօս է պատմիչս, եւ մեծաւ մասամբ ի պատմութենէ ձերունուոյն մերոյ Խորենացւոյ քաղէ համառօտիւ չարագրութեամբ նորին, եւ հասանէ մինչեւ ցամ 1325, առեալ յայլոց պատմադրաց, այլ են ի նմա եւ նորանոր հատուածք, զանազանութիւնք չարագրութեանց եւ անուանց ինչ տարբերութիւնք, զորս թէ բազդատիցէ ոք ընդ տպագիր եւ ընդ ձեռագիրս պատմութեան Խորենացւոյն, ուղղեաց նշուշուտ զխոսյալն տպագրին»:
2. Հմմտ. Բաղմովէպ, 1847, Ե. տարի, թիւ 6, էջ 92-94, «Լեւոն Ե. եւ իր հրովարտակը»:
3. Հ. Ռափայէլ Թրեանց 1846 Յուլիս 15ին յանձնելով Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանի տեսչութիւնը Հ. Սամուէլ Սամսարեանի՝ կր մեկնի Հոռոմ: Ալիշան չէ պահած Հ. Ռափայէլին ստացած նամակները, մինչ իր նամակները մեծ զուրկութեամբով պահուած են Հ. Ռափայէլէ: Նկատմամբ ձեռագիր Աւետարանին՝ Հ. Ալիշան կը գրէ. «Քաղցում հետազոտութեամբ սրտի մեծաւ զիտել թէ որպիսի փնչ իցէ ձեռագիր աւետարանն այն, զոր կարծեմ Գեղ. Առաջնորդ Լիբանանեանց Վ. Հ. Եղիտ տեւալ է ի Կ. Պոլսէ. թէ իցէ հնար տեսանել, մի՞ գրկեր զիս ի ծանօթութենէ սիրելեացս իբի եւ ի նոցին նմանեաց» (3 Սեպտ. 1846):

լուաւ ի միանձանցն ի 1300 ամաց հետէ, եւ ի վերայ դրանն ասէ փորագրեալ արձանագրութիւն մեծամեծ տառիւք եւայլն. բայց զայսպիսիս ի քէն մնայ ինձ լսել: Յո՛ւշ եւ զհին դրամս:

Աղաչեմ եւ զայս, զազափարել զոմանց հնազոյն արձանագրութեանց կամ զըրոցս զձեւ տառից յար եւ նման չափով, որպէս արարեալ ես զվրացն յԱնուոյ եկեղեցիս եւ ալլուր: Բ. Մի խնայել ի ճոխութիւն ստորագրութեան վայրացն ընդ որ անցանես, մանրամասնութիւնդ այդ ոչ է աւելարանութիւն: Գ. Եթէ իցես անցանել ընդ վայրս նշանաւորս ի պատմութեան, որպէս Արտաղենք եւ Եկեղեացք եւայլն, զՀրջակայ անշէն տեղեացն եւս նկարագիր որչափ հնարն է աւանդեացես ի ստորագրութեանդ, զի այդպիսիք ոչ աշխարհագրութեան եւեթ, այլ եւ ի նկարագիրս քերթուածոց յոյժ ի ճահ զան եւ անկ իսկ են: — Ստուգազոյն որչափ հնար է զթիւ մերագնեայցս քննել ընակչաց:

Չանց առնեմ զլրոյք վանացս, զի լիովին կարծեմ ընդունիցիս յորմէ խնդրեցերդ եւ ի Վեհէս ինքնին. զփոխումն առ Աստուած երկոցուն ծերունի Հարց մերոց Վ. Հ. Մատթէի⁴ եւ Վ. Հ. Կարապետի⁵, եւ զայլոցն քաջողջութիւն, եւ զմերս երանութիւն ընդ աստուածարեալ հովանաւորութեամբ Գեւորայժառ հօրս: Ի վարժարանիս Ռափ. յորում կամս տակաւին, են 32 աշակերտք, եւ վարժապետք Պ. Հ. Մանուէլ եւ ես եւ տեսուչ Վ. Հ. Ռափայէլ, եւ երկու եղբարք Ե. Ստեփանոս եւ Ե. Աստուածատուր օգնականք, որք եւ անձկաւ ողջունեն զսիրելիդ. նոյնպէս եւ որդիք քո հողեւոր՝ աշակերտք իմ, որք յար հարցանեն զլրոցդ եւ փափագեն կոխել զաւելիս զնացիցդ. ընդ նոսա ողջունէ զքեզ հայրենասէր սիրով եւ Մրտօ մի հին, որ արդ առ իս կայ եւ ընդ հուպ դարձցի ի Կ. Պոլիս, զոր կարծեմ յիշիցես երբեմն տեսեալ ի Նորընծայարանի: Քեռորդեակք քո բաղում ինչ խոստանան. ալլ մին մեղր թուի, միւսն օղի: Ընկալեալ ի մասնաւորի եւ զողջոյն Հ. Արրահամու, յաւել եւ զիս ընդունել Անձկաւորոյ:

Վ. Հ. Ռափայէլ յիշեցուցանէ զոր վասն Մխիթարայ մեծի դրեալն է: Եւ ես ընդ ալլան արդ առնեմ մի՛ մոռանալ ի յլելոյ կամ ի բերելոյ ի սերմանէ իշտառուիդ բուսոյ:

Գրեա՛, դրեա՛, արդ թէ ոչ՝ տանջես զմեզ:

Խ. Ծ. եւ հողեկցորդ Եղբարյ
Հ. Ղեւոնդ Մարգ. Ալիշան
Կ. Մ.

Առ Վ. Հ. Ներսէս Վ. Սարգիսեան
Հայաստան — Մուշ

4. Հ. Մատթէոս Մաղաբեան, ծնած 1767ին, կը վախճանի Ս. Ղազար, 4 Յունուար 1847ին:
5. Հ. Կարապետ Եսայեան, ծնած 1778ին, կը վախճանի Պոլիս, 15 Յունուար 1847ին: